

HÉDERNÉ BERTA EDINA

A cigány családoknak nyújtott személyes szolgáltatások jellegzetességei

Dolgozatom kiindulópontja az feltevés, hogy a szociális személyes szolgáltatások keretében a cigány ügyfél és az őt segítő, nem cigány szakember között kialakuló, profesz-zionális kapcsolatot befolyásolja kettejük eltérő társadalmi csoportthovatartozása. A Csongrád megyében működő családsegítő központokban és gyermekjóléti szolgálatokban megjelenő szociális esetmunkát vizsgáló kutatásomban a szakemberek által alkalmazott tevékenységeket és a szakmai tevékenységek kiválasztásában szerepet játszó tényezőket vizsgáltam: a szakembereknek az eljárásokról megfogalmazott értékeléseit, a különböző szociális problémák előfordulását és a segítő klienseket leíró ábrázolásait elemeztem. Az adatok értelmezése arra világított rá, hogy a segítő szakemberek a roma ügyfelekkel való kapcsolatban gyakrabban alkalmazzák a rövid idejű, redukált tartalmú munkaformákat.

Doktori kutatásom keretében a személyes segítségnyújtás során kialakuló cigány–magyar¹ társadalmi relációkat vizsgáltam. A gyakran kényeszerű és konfliktusokkal terhelt interperszonális kapcsolat természetét a Csongrád megyében működő családsegítő és gyermekjóléti szolgálatok által nyújtott szolgáltatások terében elemeztem. Az eredmények értelmezésébe a szociális munka irodalma mellett a kognitív folyamatok, a csoportképző mechanizmusok és a kulturális antropológiai ismereteit vontam be.

¹ Az elnevezés számos problémát felvet*. Az ismert klasszifikációs vita (Kemény – Havas vs. Ladányi – Szelényi, 1997), a romák definíciós kiszolgáltatottsága (Prónai, 1995) mellett hangsúlyozni kívánom, hogy bár dolgozatomban a romák/cigányok megnevezést alkalmazom, pontosan tudom, hogy sem kulturális értelemben, sem élethelyzetüket tekintve nem beszélhetünk egységes csoportról. Az egységesítés már csak azért is áll távol tőlem, mert ez, tapasztalataim szerint, mindig a hatalom törekvése. Egy társadalmi csoport homogén észlelése és homogén leírása kizárja az egyedi válaszok kidolgozásának a lehetőségét.

* További probléma, hogy itt egy etnikum neve mellett egy olyan nép neve áll alternatívaként, amely nem alternatíva, hiszen magában foglalja a szóban forgó etnikumot is. (A cigányok is magyarok.) Szerencsésebb párba állítás a „cigány–többségi” kifejezés. (A szerk.)

Dolgozatom² kiindulópontja az a feltevés, hogy a szociális személyes szolgáltatások keretében a cigány ügyfél és az őt segítő, nem cigány szakember között kialakuló professzionális kapcsolatot befolyásolja kettejük eltérő társadalmi csoporttagsága. A két csoport képviselői között aktuálisan keletkező pszichés mezőre (Lewin, 1975) erőteljesen hat múltjuk, történelmük, önmeghatározási törekvésük, és hatnak az együttélésüket nehezítő konfliktusai is. Ahogyan arra több szerző is felhívta már a figyelmet (Goldstein, 2009; Dominelli, 1996), a segítő kapcsolat nem szociális vákuumban jön létre. Murdach a problémamegoldó folyamatra vonatkozó kritikai megjegyzéseiben úgy fogalmaz, hogy a társadalmi kapcsolatok mindegyikében, így a segítő kapcsolatban is szükséges felismerni a társadalmi konfliktusok mindent átható jelenlétét (közli Compton – Galaway, 1984). A személyes találkozás pillanatában mind a többségi státusú szakember, mind a kisebbségi, láthatóan cigány (Zsigó, 2005.) származású ügyfél már többszörösen megerősített sztereotípiákkal színezett véleménnyel rendelkezik a másiktól.

1. Elméleti bevezetés

A kulturális diverzitás kérdésével foglalkozó szociális munka irányzatok az egyén intrapszichés változását középpontba állító klinikai szociális munkán és a társadalmi változásokra is reflektáló közösségi munka elméleteken belül is megjelentek. A szükségszerűnek tűnő ideológiai fejlődés részeként többféle megközelítéssel³ találkozhattunk (Graham – Schiele, 2010). A klinikai szociális munka általában az interjútechnikákra, az eltérő anyanyelvű, eltérő kommunikációs szabályokból eredő, speciális készségekre helyezi a hangsúlyt, megemlítve a társadalmi szempontokat is. Az itt megjelenő kompetencia alapú gyakorlathoz kötődik a kulturális érzékenység kívánalma, amely a segítő szakembertől vár el kognitív nyitottságot, a másik kultúra ismeretét, s például azt, hogy a segítő az egyes beavatkozások alkalmazásánál mérlegelje az adott módszer másik kultúrába való illeszthetőségét (lásd: IFSW Global Standards, 2012). A társadalmi változásokat sürgető megközelítések közül az anti-oppresszív értelmezés emelhető ki: intenzív aktivitást vár el a társadalmi elnyomással szemben, bírálja a kompetencia alapú képzést és az esetmenedzsment jellegű tevékenységeket (Dominelli, 1996; Lloyd, 1998). Az egyik megha-

² Dolgozatom elkészítésében dr. prof. Hunyady György konzulensként, dr. Csoba Judit, dr. Duró Annamária, dr. Piczil Márta, Vida Anikó értő kritikusként támogatott. Dr. Hegyesi Gábor és dr. prof. Neményi Mária opponensi véleményüikkel segítettek. A Szegedi Központi Statisztikai Hivatal osztályvezetője, Kocsis-Nagy Zsolt és munkatársai, Sántháné Komoróczy Erzsébet és Kovács Andrea a faktoranalízisben és az adatok elemzésében nyújtottak segítséget. Gál Antal, László Gyöngyi és munkatársaik a Szentesi Gyermekjóléti Szolgálat és Családsegítő Központban az eredmények megvitatásának lehetőségével támogattak. Ezúton is köszönöm!

³ Itt két jelentősebb irányzatot emelek ki. Nem szólok részletesen a máig érvényes színvak megközelítésről (Williams et al., 2005), a kulturális deficitiek hiányáról, vagy az AOP egyik forrásának számító feminista gyakorlatról sem.

tározó érve az, hogy ezek a tartalmak kiszolgálják a politikai elit érdekeit. Ugyanakkor a kulturális diverzitás kérdésében nem reflektál az interperszonális helyzet sajátosságaira.⁴ A hazai kutatások elsősorban a szociális ellátórendszer lehetőségeit vizsgálták a kiülleszkedés és a nyomorgó családokkal kapcsolatban, és az ezek által fölvetett kérdések érintették a cigány embereknek nyújtott segítséget is (Bányai, 2006; Baráth és mtsai, 2004; Kozma és mtsai, 2004; 2010; Szilvási, 2010).

Jelen dolgozatban az anti-oppresszív elmélettel egy töről fakadó értelmezési keretbe, a társadalmi dominancia elméletébe (Sidanius – Pratto, 2005) helyezem a nevezett kapcsolatot. Ez a megközelítés alapvetőnek tekinti a gazdasági javakat felhalmozó társadalmakban az önkényes alapú hierarchiák megjelenését.⁵ A csoporthierarchiákat az egyéni domináns törekvések mellett a legitimáló mítoszok, az általuk közvetített, összeadódó egyéni diszkrimináció, az összeadódó intézményi diszkrimináció és a viselkedés aszimmetriája idézi elő és tartja fent.⁶

A mítoszok⁷ legitimálják a morális közönyt, elfogadhatóvá teszik a diszkrimináló mechanizmusokat. A romák vonatkozásában szinte kizárólag negatív színezetű és sematikus tartalmú ábrázolás jelenik meg (Balassa, 2006; Fábián–Sik, 1996). Az egynemű észlelést minden jó szándékuk ellenére a társadalomtudományi közlemények⁸ egy része is erősíti: „A hazai roma kisebbséggel foglalkozó társadalomtudományi írások igen nagy része úgy jeleníti meg a roma kisebbséget, mint társadalmi hátrányok által sújtott csoportot, amelynek hátrányos helyzete mind a kisebbség tagjai, mind a többségi társadalom számára egyaránt óriási nehézségek forrása.” (Székelyi és mtsai, 2001) A cigányság egyesség értelmezése, vagy ami még igen gyakori, a cigányság és a szegénység minden distinkciót nélkülöző társítása, a róluk szóló társadalmi és a „velük, értük” foglalkozó szociális szakmai tudás sematizálásához járul hozzá.

A negatív ábrázolással való azonosulás, a társadalmi alávető és kirekesztő mechanizmusokkal karöltve, önsorsrontó magatartásokhoz vezet (Ladányi–Szelényi, 2004). Ezek a magatartások igen alkalmasak arra, hogy a hatalommal bíró csoportok számára bizonyosságul szolgáljanak a negatív megkülönböztetés igazolásához. A többség diszkrimináló törekvéseit tehát a kisebbség kevésbé jól artikulált válaszai, gyakran a szte-

⁴ Az anti-oppresszív megközelítés buktatóiról lásd még: Lloyd, 1998.

⁵ Éppen ezért az egyik kritika ezzel szemben pont az, hogy maga a társadalmi dominancia elmélet is egy legitimáló mítosz. (Hunyady, 2005.)

⁶ Hazai vonatkozásban, csak utalva a romák alávetett helyzetére és az őket érő diszkrimináció irodalmára: Antal Z. 2004; Babusik, 2004; 2008; Csoba, 2010; Domokos – Herczeg, 2011; Fónai és mtsai, 2007; Gyukits, 2000; Havas, 2009; Kemény–Janky, 2004; Kertesi, 2005; Ladányi–Szelényi, 2009; Liskó 2002; Neményi, 2005; Pálosi–Sik–Simonovits, 2007; Szőke, 2010; Virág, 2010.

⁷ A cigányokra vonatkozó mítoszok középpontjában a koszoság, lustaság, bűnözés, felelőtlen gyermekvállalás áll, amelyek közül mindegyik külön – külön is alkalmas a félelemkeltésre, emellett ezek könnyen kapcsolódnak a „segélyen élő” sémájához. Ennek kiemelt szerepe lesz a szociális szakemberek ideológiai környezetében.

⁸ Dupcsik (2009) részletes meta-analízisben mutatja be a különböző megközelítésekben megbúvó viszonyulásokat.

reotípiáknak megfelelő, rendszerigazoló magatartásai támogatják (Jost – Banaji, 2003; Sidanius–Pratto, 2005; Ladányi–Szelényi, 2004).

Fontosnak tartom ugyanakkor megemlíteni, hogy az általában roppant alacsony státusú magyarországi cigányság nem feltétlenül tekinti a többséget minden esetben referenciacsoportnak (Örkény–Székelyi, 2010). Az erősebb, stabilabb kisebbségi csoportidentitás képes megkérdőjelezni a hatalommal bírók által kialakított normák igazságosságát (Jost–Burgess, 2003). A nem roma társadalomhoz való viszonyulást, a többség–kisebbség dinamikáján túl befolyásolhatja az úgynevezett *peripatetikus stratégia* (Piasere, 1997; Prónai, 1995; Stewart, 1993; Törzsök, 2001).⁹ Ez, egy egységes meghatározás híján a környező (gádzsó) világtól való elkülönési törekvésként írható le. Ez a törekvés megjelölhető a munka világában, a munkán kívüli társas érintkezésekben vagy a fizikai terek használatában.¹⁰ A peripatetikus stratégia tehát önmagában kérdőjelezi meg a rendszerigazoló viszonyulásokat.

A javakkal rendelkező társadalmi csoport alávétő törekvései, az ezeket közvetítő legitimáló mítoszok, az elnyomás következtében kialakuló önsorsrontó magatartások, a cigányság részéről feltételezhető elkülönülési törekvés és a személyes szolgáltatásokhoz rendelt jogszabályi elvárások alapjaiban nehezítik meg a cigány ügyfél–nem cigány szakember közötti, segítő kapcsolatot.

2. A kutatás ismertetése

Kutatásomat arra a feltevésre alapoztam, hogy a közvetlen segítségnyújtás gyakorlatában a segítő szakemberek minőségileg eltérő szolgáltatást nyújtanak a roma klienseknek. A vizsgálatban való közreműködésre Csongrád megye településein működő családsegítő központokat és gyermekjóléti szolgálatokat kértem fel.

A megye közigazgatási határán belül 7 kistérségben – a Csongrádi, Hódmezővásárhelyi, Móraalmi,¹¹ Kisteleki, Makói, Szegedi és Szentesi – 60 település található. A megye teljes lakossága a 2011-ben felvett népszámlálás során 411 456 fő volt, amelynek jelentősebb hányada – 75 százaléka – városokban élt. A megyében összesen 5006 fő vallotta magát cigány származásúnak. A demográfiai jellemzők és a foglalkoz-

⁹ Stewart szimbolikus határokról ír: a cigányok azon irányú törekvéséről, hogy a gádzsókkal való kapcsolatot a minimálisra korlátozzák (1993). Miller, az 1960-as években a tisztasági szabályok elhatároló szerepét írta le amerikai cigányok esetében (hivatkozva Prónai 1995.), Sutherland pedig, továbbfejlesztve Miller elméletét, az 1970-es években szintén észak-amerikai közösséget tanulmányozva ír le hasonló tételt. Törzsök felhívja a figyelmünket arra, hogy maga a peripatetikus nem állandó (Törzsök, 2001).

¹⁰ A peripatetikus stratégia csak egy lehetséges fontos motívuma a cigányság kultúrájának. A hatékony beavatkozás tervezéséhez szükséges, egyéb motívumok ismerete az interkulturális relációkban való jártasság is.

¹¹ A Móraalmi és a Homokháti kistérség nem ugyanazt a területet, s nem ugyanazt a közigazgatási funkciót jelenti. Az egyik leghátrányosabb helyzetűnek ítélt Homokháti Kistérség átnyúlik Békés megyébe. Én a Móraalmi Kistérség Többcélú Társulása tartozó önkormányzatok által fenntartott intézményekben folyó esetmunkát vizsgáltam.

tatottság tekintetében az országos átlaghoz közelítő mutatók jellemzik a megyét: öregedő népesség, az aktív korú foglalkoztatottak aránya 39,4%, a regisztrált munkanélküliek száma pedig megközelítette a 21 000 főt. A megye egészében jelenlévő agrárszektor meghatározza a lehetőségeket: a mezőgazdaságban dolgozók jelentékeny része nem jelenik meg a formális munkaerőpiacon, jellemző a határozott idejű munkaszerződés és az alkalmi munkavégzés. (Sík, 2008) A megyét kétirányú migráció jellemzi. Egyrészt a városokból kiáramló, elszegényedő családok költöznek tanyára, másrészt Romániából vándorolnak be és telepednek le időszakosan családok.

A kutatásban közreműködő intézményekben a 2009 októberétől 2010 novemberéig tartó időszakban gyűjtöttem adatokat. A szolgáltatások tartalmának feltárásában több adatgyűjtési módszert alkalmaztam. Az előzetes egyeztetések a kötetlen konzultációra nyújtottak lehetőséget. Ezt követve a szakemberek kérdőívet töltöttek ki, amely elsősorban a munkájuk és a kliensek megítélésére vonatkozóan tartalmazott kérdéseket, továbbá az általuk alkalmazott módszerekre is rákérdeztem. Az intézményekben dolgozó 140 munkatárs közül 138 küldött vissza értékelhető kérdőívet. A kérdőíveket a szakemberekkel készített, félig strukturált interjúk követték. Az interjúk központjában a módszertani sokszínűség, a siker és a kudarc egy-egy klienscsoporttal történő lehetséges társítása szerepelt. Összesen 46 segítővel készítettünk interjút.¹² Emellett kértem a személyes segítségnyújtás lépéseit dokumentáló adatlapok, esetenaplók helyben elvégzett vizsgálatát is.¹³ Az esetenaplókat a szakemberek a felkérés pillanatában választották ki. A kiválasztáskor kértem, hogy jelöljék meg, melyik dokumentumban megjelenő egyént, illetve családot határoznák meg cigány származásúnak.¹⁴ Így összesen 57 cigányként definiált ügyféllel és 152 nem cigányként meghatározott ügyféllel folytatott esettvitel dokumentációját vizsgáltam. Ezt az adatgyűjtési módszert azért dolgoztam ki, mert az eljárások, tevékenységek vonatkozásában a szakemberek saját meghatározásai érdekeltek. Az elemzési szempontokat két nagyobb csoportba soroltam: az ügynevezett formai, illetve az esetmunka tartalmi kérdéseire. A formai kérdések közé tartoztak a kliens szocio-ökonómiai jellemzői, továbbá a kapcsolat időtartama és a hozott probléma szakember által adott meghatározása.¹⁵ Ezt követően, a tartalmi kérdések körében az alkalmazott eljárásokat, tevékenységeket és

¹² Az interjúk felvételében szociális munka alapszakos nappali és levelező tagozatos, II. és III. éves hallgatók is részt vettek.

¹³ A dokumentumokat természetesen nem vihettem ki az intézmény falai közül. Azon túl, hogy az Etikai Kódex engem is köt, a legtöbb intézményben lefedték az ügyfelek nevét.

¹⁴ A környezet által adott meghatározás alkalmazását esetemben az indokolhatja, hogy ugyanaz a nem cigány szakember dönt egy-egy eljárás mellett, mint aki megítéli az ügyfél etnikai származását. Itt az etnikai származás mint társadalmi konstrukció értelmeződik.

¹⁵ A probléma típusok megnevezésében egyrészt alkalmazkodtam a vizsgált intézmények működési feltételeit rögzítő jogszabályok terminológiájához, másrészt feljegyeztem minden olyan hozott problémát, melyet előzetesen nem soroltam be, s a későbbiben, az összes dokumentum ismeretében bővítettem a típusok körét. Ez a tipológia több ponton megegyezik az akkor még Szociálpolitikai és Munkaügyi Intézet gyermekvédelmi rendszerre irányuló vizsgálatáéval.

gyakoriságukat jegyeztem fel. Összesen 209 dokumentumot elemeztem, ebből 117 darab családsegítő, 92 pedig gyermekjóléti szolgálatban vezetett esetvitelt tartalmazott. Az így nyert adatok elemzése után, fókuszcsoportok keretében tettem kísérletet a módszerek mögötti értékrendszerek feltárására. A fókuszcsoportokat térségenként szerveztem, ezek keretében összesen 41 szakember segítette a munkámat.

Az adatok bemutatásakor először a feltárt tevékenységeket, gyakoriságukat ismertetem. Ezután az egyes eljárások kiválasztását befolyásoló lehetséges változókat vizsgálom: a szakemberek eljárásokra vonatkozó értékelését, a különböző szociális problémák előfordulását és a kliensekről szóló sémákat.¹⁶

A feltárt eljárások, tevékenységek

Az adatfelvétel során összesen 33 eljárást tudtam elkülöníteni. Ezek közül 30 közvetlenül a kliensre, az ő természetes támogató rendszerére irányult, és az adott szociális probléma megoldását szolgálta, míg három eljárás a szakember számára nyújtott módszertani vagy mentálhigiénés támogatást.

1. táblázat Az eljárások gyakorisága

Tevékenységtípusok	Összes előfordulás (darab)
Konzultatív	3837
Esetmenedzsment jellegű	2996
Krízisintervencióhoz kapcsolódó	92
A segítőre irányuló	90
Összes feltárt tevékenység a 209 esetnaplóban dokumentált esetvitelen belül	7015

Az eljárások módszertani rendszerezése:¹⁷

1. Konzultációs tevékenységek: konzultáció a segítségkérővel; konzultáció és környezettanulmány együttes alkalmazása,¹⁸ konzultáció a tünethordozóval, konzultáció az egész családdal; ecomap, genogram, segítő beszélgetés, tanácsadás, változásra irányuló interjú, mediáció családon belül, coping kapacitás erősítésére vonatkozó törekvés.

2. Az esetmenedzsment tevékenységei: beszerzés révén élelmiszer adomány biztosítása, beszerzés révén ruha, bútor, egyéb adomány biztosítása; segítségnyújtás ügyintézésben; tájékoztatás, konzultáció társzakemberekkel, közvetítés kliens és intézmény közötti konfliktus esetén,

¹⁶ A kollégákkal való személyes beszélgetés során gyakran kiemelt magyarázat volt, hogy „mit is várnánk el tőle?”.

¹⁷ Az eljárások rendszerezésében elsősorban Szabó, 2003; Lüssi, 1998; Morse, 1997 munkáira támaszkodtam.

¹⁸ A környezettanulmány további vizsgálatot kívánna: minden bizonnyal az ellenőrző törekvésekkel jár együtt, s ebből következően a csoportosításon belül máshol lenne a helye.

közvetítés diszkrimináció esetén, közvetett és közvetlen képviselő forrásintézménynél, közvetítés önszorgó csoportokhoz, közvetítés ellátáshoz, források koordinációja, oktató jellegű tevékenység, napi szintű kapcsolat-tartás, ellenőrzés. Ide sorolható még a kliens természetes támogatórendszerére irányuló, háromféle tevékenység is: konzultáció; közvetítés konfliktus esetén; esetmenedzsment jellegű tevékenységek, melyek közvetlen kedvezményezettei a klienst körülvevő tágabb támogató rendszer.

3. Krízisintervencióhoz kapcsolható tevékenységek: közbelépés, utasítás.

4. A negyedik csoportba a segítő támogatását soroltam, azokat a tevékenységeket, amikor az adott esetvitel folyamatában a szakember segítséget kér: esetmegbeszélés, esetkonferencia, szupervízió.¹⁹

Az egyes eljárások megítélése

A vizsgálatban részt vevő szakemberek megítélése a két leggyakrabban alkalmazott tevékenységcsoportot érintően jelentékeny mértékben eltérő volt. Míg a konzultatív jellegű eljárásokat módszertanilag igen kidolgozottak ítélték meg, addig az esetmenedzsmenthez sorolt tevékenységeket kevésbé „szakmainak” minősítették, s gyakran ambivalens érzésekkel²⁰ beszéltek ezekről. Bár az esetmenedzsmenthez sorolt tevékenységek egy része az ún. különösen sérülékeny csoportok esetében, illetve a krízisintervenció során szükségesek és hatékonyak lehetnek, a válaszadók szakmailag kevésbé indokolhatónak jellemezték azokat.

Ugyanakkor minden fórumon határozottan kifejezték azon meggyőződésüket, hogy a szociális esetmunka egyik legprofesszionálisabb tevékenysége a konzultációvezetés, vagy, ahogy ők mondták, az interjúzás.

„Hát eleinte úgy jöttek a kliensek vagy nagyon sok százaléka, hogy úgy gondolták, hogy ide fölösleges, úgysem tudnak segíteni, és volt bennük egy bizonyos ellenállás, hogy minek kell ide járni. Aztán végül is már az első interjú végén úgy mentek el, hogy megköszönték a segítséget, hogy azért ezekkel a beszélgetésekkel azért sok mindenre rá tudunk világítani, olyan dolgokra, amiken egyedül nem gondolkodik el, nem gondolja, hogy segítség lehet belőle.” (11. számú interjú)

A konzultatív eljárások nagyobb csoportjába sorolt, de módszertanilag élesen elkülöníthető segítő beszélgetést pedig még nagyobb szakmai kihívásnak tekintették, illetve még inkább úgy gondolták, hogy alkalmazása különleges kapcsolatot feltételez.

¹⁹ Megjelentek továbbá egyes esetvitelekben ún. közösségi aktivitások is. Ezek sorába általában olyan közösségi tevékenységek tervezése, facilitálása, lebonyolítása tartozik, melyek nem közvetlenül egy egyénre, vagy családra irányulnak, hanem sokkal inkább az adott intézmény társadalmi környezetére, viszont „másodlagos” hatásként pozitívan képesek hatni egy-egy szociális probléma kimenetelére.

²⁰ A kapcsolódó vitákat az empowerment vs. közösségi normakontroll kérdése tematizálta. Láthatóvá vált ugyanis, hogy a segítő munkáltatóiként is működő települési önkormányzatok a közösségi normakontrollt éppen a menedzsment jellegű eljárások révén közvetítik.

„Rogersi módszerekkel mélyebb szintet próbálok megcélozni, nem a napi problémákat, hanem a mögötte húzódó lelki folyamatokat.” (3. kistérség, fókuszcs.)

„Legtöbb leleményességet igénylő feladat.” (2. kistérség, fókuszcs.)

„Változást indít el.” (3. kistérség, fókuszcs.)

Kutatásom tapasztalati alapján úgy vélem, hogy a vizsgált intézményekben a szociális esetmunka eljárásai közül a szakemberek a konzultatív típusú tevékenységek alkalmazásához intenzívebb segítői részvételt, tervezhetőséget és módszertani felkészültséget társítanak. Az esetmenedzsmenthez sorolt eljárásokhoz sem maguk, sem az ügyfelek részéről nem kapcsolnak nélkülözhetetlen képességeket, ezekben a munkaformákban szerintük redukált tartalom jelenik meg.²¹

Az észlelt szociális problémák

2. táblázat Az észlelt szociális problémák az ellátást igénybevevők etnikai származása alapján²²

A segítő által észlelt szociális probléma jellege	Roma ügyfelek észlelt szociális problémái		Többségi státusú ügyfelek észlelt szociális problémái	
	Gyakoriság	Arány	Gyakoriság	Arány
Megélhetési gondok	39	68,4	80	52,6
Tartós munkanélküliség	26	45,6	65	42,8
Lakhatás	9	15,8	23	15,1
Egészségkárosodás	24	42,1	43	28,3
Gyermeknevelés	27	47,4	55	36,2
Párkapcsolati nehézségek	16	28,1	34	28,4
Diszkrimináció	3	5,3	1	0,7
Pszichiátriai kórkép	2	3,5	25	16,4
Addikció	10	17,5	27	17,8
Családon belüli erőszak	14	24,6	25	16,4
Társas izoláció	1	1,8	28	18,4
Iskolalátogatás	6	10,5	9	5,9
Higiénia	3	5,3	6	3,9
Prostitúció	2	3,5	1	0,7
Pszichológiai krízis	2	3,5	2	1,3
Összes vizsgált esetnapló	57	100	152	100

Az itt megjelenő szociális problémátípusokat a szakemberek meghatározása alapján tüntettem fel. A két ügyfélcsoportban észlelt szociális problémák gyakoriságát tekintve jelentősebb eltérés a megélhetési

²¹ Jómagam nem osztom ezt a vélekedést. A különösen sérülékeny csoportok reintegrációjához szükséges edukatív-gondoskodó magatartás a szakember részéről alapos elméleti és készségbeli felkészültséget igényel. Szintén ez szükséges ahhoz is, hogy az ide sorolt eljárások ne a disempowermenthez, hanem az empowermenthez járuljanak hozzá.

²² Egy ügyfélhez a szakemberek általában több problémátípust is társítottak.

gondok, egészségkárosodás, gyermeknevelés, diszkrimináció, pszichiátriai kórkép, családon belüli erőszak, izoláció, iskolalátogatás és a prostitúció kategóriájában jelentkezett. Ezek közül a szakemberek majd' mind-egyiket gyakrabban észlelték a roma ügyfeleikkel való kapcsolatainkban, mint a nem roma ügyfelek esetében. Az esetenként igen nagy mértékű különbség nem feltétlenül magyarázható a cigány ügyfélkör nagyobb mértékű társadalmi kiszolgáltatottságával. Sokkal valószínűbb, hogy az „objektív” szociális problémák észlelésében az attribúciós torzítások is szereppel bírnak.²³

A kliensekről alkotott sémák

A mintába bekerült szakemberek körében jól érzékelhető volt annak határozott tendenciája, hogy az ellátást nyújtó és az ellátást igénylők között társadalmi távolságot alakítsanak ki és tartsanak fenn.

„Én nem vagyok ennek a híve, hogy úgy viselkedjek, mint egy ügyfél, hogy kiabáljak a jogaimért.” (12. interjú)

„Ők nem is látják, amit én látok problémát, azt én látom, tehát az belőlem fakad, az én képzésemből, az én tudásomból, az én szocializációból, az én értékrendemből, tehát teljesen belőlem. Van egy empátiás készségem, hogy el tudom fogadni, hogy nyilván ő is ember és ő nem úgy látja, ahogy én látom, mert nyilván nem, mert nem ugyanazt az életutat éltük meg.” (18. interjú)

A „kliens” mint egy általános kategória számos funkcióval bírhat. Egyéni szinten biztosíthatja a túlzott érzelmi bevonódás elkerülését. Csoportszinten pedig vélhetően hozzájárul ahhoz, hogy megbontsa azokat a közvélekedéseket, amelyek a szociális ellátórendszer munkatársait és igénybevevőit egy csoportként kezelik (Kozma és mtsai, 2010).

A „kliens” kategóriája mellett megjelent a „cigány kliens” képe is. Tematizálását alapjaiban határozták meg a már említett társadalmi mítoszok. A kollégák viszonyulásában a nyílt előítéletességgel nem találkozom, viszont burkolt formákkal igen. Ilyenkor a válaszokban a deficit-orientált megközelítés jelent meg.

„Nálunk olyanok vannak, akik asszimilálódtak. Azokkal nincs gond.” (6. kistérség, fókuszcs.)

„Egy magyar családhoz hasonlítják őket, pedig egy köztes szinten vannak, például a tisztaságban.” (6. kistérség, fókuszcs.)

A vélhető elutasítást tehát a szakemberek nem fejezték ki nyíltan, egyes közlésekben azonban manifesztálódott. Tapasztalható volt továbbá a feladatorientált, illetve a radikális elnyomás elleni attitűd is.

„... a többségi társadalommal kellene valamit csinálni.” (1. kistérség, fókuszcs.)

²³ Hasonlóan megvizsgálandó kérdés lehetne a pszichiátriai megbetegedések és az egészségkárosodás problémájában való érintettségben megmutatkozó különbség is. További fel-táránd terület, különösen a jogszabályi változások okán, hogy a szociális szakemberek mit neveznek higiénés problémának.

Az ellátórendszer professzionális szereplői, meglátásom szerint, kettős kötésben végzik munkájukat: hivatásuk, illetve társadalmi környezetük egymásnak ellentmondó normáknak való megfelelést vár el tőlük. A segítségnyújtás önmagában hiába érdemel elismerést: a cigányok támogatását a többség egy olyan cselekedetnek értelmezi, amely tőle von el lehetséges forrásokat (Bernát, 2010). Az így kialakuló, roppant erős feszültség csökkentése és a „jó” énkép fenntartása érdekében a cigány ügyfelekről kialakított képeket a többségi normákhoz igazítják. A társas kényszerek, a konzisztenciára való törekvés (Hunyady, 1998) és a konformitás motivációja (Fiske, 2006) a cigány ügyfelekről szóló sémák egyszerűsítését eredményezi. Ezt a folyamatot tovább fokozhatja a szakemberek általánosan leterhelő, stresszes munkakörülménye.

Itt fontosnak tartom megjegyezni, hogy a munkahelyi-szakmai környezet, mint mikro-társadalmi közeg erőteljesen befolyásolja a szakemberek szakmai identitásának formálódását. Azt találtam, hogy azokban az intézményekben, ahol szervezett keretek között rendszeres műhelymunka vagy módszertani megbeszélés folyik, ott a kollégák árnyaltabb, differenciáltabb magyarázatokkal szolgáltak egyes problémákra vonatkozóan. Többször hallottam társadalmi-strukturális tényezőkről. Itt természetesen nemcsak a megfogalmazások árnyalt jellegére hagyatkoznék, hiszen sejthető egyfajta megfeleltetési motiváció, vagy a politikai korrektségre való törekvés is, ami olykor éppen a puha rasszizmus egyik jellegzetessége. A differenciáltabb, összetettebb magyarázatok azonban mind ezen túl a rendszeres szakmai diskurzusban való részvételre utaltak. Úgy vélem, azokban az intézményekben, ahol a konkrét esetektől független műhelymunka folyik, erősödhet az ott dolgozók szakmai identitása. Az erős szakmai identitás jobban támogatja az eredményességet, s ilyenformán elősegítheti a nyitottabb kognitív folyamatokat. Az intézményi műhelymunka mellett a szakemberek részére nyújtott rendszeres mentálhigiénés támogatás is pozitív irányba módosíthatja a segítők motivációit az ügyfelek megismerése tekintetében.

Milyen személyes szolgáltatásokban részesülnek a cigány emberek?

Az eddig bemutatott lehetséges tényezők után megvizsgáltam, hogy van-e összefüggés az ügyfél etnikai származása és a szakember által választott eljárás között.

Az adatok elemzésekor megnéztem a különböző konzultációs tevékenységek és az ügyfél etnikai származása közötti kapcsolatot. A kontroll-motívumot nélkülöző, az ügyfél belső kapacitására fókuszáló, számára intenzív figyelmet biztosító konzultációs eljárások közül hármat emeltem ki.

3. táblázat A tanácsadás és az ügyfél etnikai származása közötti kapcsolatáról

Az ügyfél etnikai státusa	A tanácsadás alkalmazásának gyakorisága egy esetvitelen belül										Összes
	0	1	2	3	4	7	8	9	12	15	
Cigány	48	4		2	1	1		1			57
Nem cigány	128	16	3	1	3		1		1	1	152
Összes	174	20	3	3	4	1	1	1	1	1	209

4. táblázat A változást segítő konzultáció és az ügyfél etnikai státusa közötti kapcsolatáról

Az ügyfél etnikai státusa	A változást segítő konzultáció alkalmazásának gyakorisága egy esetvitelen belül														Összes
	0	1	2	3	4	5	6	7	9	11	12	13	25		
Cigány	46	3	1	2			1	1	2			1		57	
Nem cigány	125	8	2	3	3	1	2		2	2	2	1	1	152	
Összes	171	11	3	5	3	1	3	1	4	2	2	2	1	209	

5. táblázat A segítő beszélgetés és az ügyfél etnikai státusa közötti kapcsolatáról

Az ügyfél etnikai státusa	A segítő beszélgetés alkalmazásának gyakorisága egy esetvitelen belül									
	0	1	2	3	4	5	6	7	9	10
Cigány	35	3	2	1	7	1	3	2	1	-
Nem cigány	94	12	5	10	5	4	6	2	2	1
Összes	129	15	7	11	12	5	9	4	3	1

	A segítő beszélgetés alkalmazásának gyakorisága egy esetvitelen belül									
	13	14	16	17	18	22	23	26	35	Összes
Cigány	-	1	-	-	-	-	-	-	-	57
Nem cigány	1	-	1	2	2	1	1	1	1	151
Összes	1	1	1	2	2	1	1	1	1	208

A táblázatokban közölt adatok szerint a vizsgált esetvitelekben a szakemberek inkább a nem cigány ügyfelek részére nyújtanak gyakrabban konzultációt.

Az alábbiakban azt mutatom be, hogy a konzultációs eljárásokhoz viszonyítva, a vizsgálatba bevont szakemberek által kevésbé profeszszionálisnak ítélt, esetenedzsmint jellegű tevékenységek és az ügyfél etnikai státusa között milyen kapcsolat található.

6. táblázat Az ellenőrző jellegű napi szintű kapcsolattartás és az ügyfél etnikai státusa közötti kapcsolatáról

Az ügyfél etnikai státusa	Az ellenőrző jellegű napi szintű kapcsolattartás megjelenése egy esetvitelen belül		Összes
	Nincs	Rendszeres	
Cigány	47	10	57
Nem cigány	138	14	152
Összes	185	24	209

7. táblázat A közvetett képviselet és az ügyfél etnikai származása közötti kapcsolatáról

Az ügyfél etnikai státusa	A közvetett képviselet alkalmazásának gyakorisága egy esetvitelen belül													Ö
	0	1	2	3	4	5	6	7	12	13	14	15	25	
Cigány	39	6	2	2	4			1	1	1			1	57
Nem cigány	120	10	8	6	3	1	1	1			1	1		152
Összes	159	16	10	8	7	1	1	1	1	1	1	1	1	209

8. táblázat A tájékoztatás és az ügyfél etnikai státusa közötti kapcsolatáról

Az ügyfél etnikai státusa	A tájékoztatás alkalmazásának gyakorisága egy esetvitelen belül											Ö
	0	1	2	3	4	5	6	7	8	10	15	
Cigány	22	13	7	2	2	2	3	2	1	2	1	57
Nem cigány	71	38	8	13	6	7	3	1	2	3	-	152
Összes	93	51	15	15	8	9	6	3	3	5	1	209

9. táblázat Az ügyintézés és az ügyfél etnikai státusa közötti kapcsolatáról

Az ügyfél etnikai státusa	Az ügyintézés alkalmazásának gyakorisága egy esetvitelen belül								Ö	
	0	1	2	3	4	5	6	7		
Cigány	22	5	10	7	6		2	1		
Nem cigány	78	24	13	11	6	4	3	3		
Összes	100	29	23	18	12	4	5	4		
	Az ügyintézés alkalmazásának gyakorisága egy esetvitelen belül									
	8	9	12	13	14	15	17	25	54	
Cigány	1					1	1	1	1	57
Nem cigány	3	2	2	1	1					152
Összes	4	2	2	1	1	1	1	1	1	209

A menedzsment jellegű tevékenységek vizsgálatánál azt találtam, hogy a szakemberek inkább a cigány ügyfelekkel való együttműködésük során alkalmazzák őket.

A konzultatív eljárások annak ellenére nem jelennek meg sűrűn az egy-egy cigány ügyféllel való kapcsolatban, hogy esetükben az észlelt szociális problémák közül az interperszonális konfliktusokat magukban foglaló nehézségek viszonylag gyakran kerültek felszínre és meg is neveződnek. Az ilyen típusú szociális probléma enyhítésében a konzultáció szakmailag indokolható választás lenne, a roma ügyfeleknek nyújtott ellátások sorában mégsem gyakori.

Áttekintve a tevékenységeket, láthatóvá válik, hogy a roma ügyfelekkel való kapcsolatban gyakrabban alkalmazott eljárásokat a rövid idejű személyes találkozások, az ügyintézésre, ellenőrzésre korlátozódó tartalmak jellemzik. Ezeket a tevékenységeket a bürokratikus szociális munka megnyilvánulásának tekintem: nélkülözik az empowerment feltételeit, a gyakran szükséges érzelmi támogatást, és a kliens felelős, aktív részvételének elősegítését.

Összegzés

A vizsgált szolgáltatástípusokban Csongrád megye területén a szociális esetmunka minőségileg különbözik az ellátottak, igénybevevők etnikai helyzete alapján: a többségi státusú ügyfelek nagyobb gyakorisággal részesülnek olyan tartalmú segítségben, amelyről a szakemberek úgy vélekednek, hogy jelentős módszertani felkészültséggel végezhető, míg a roma ügyfelek elsősorban redukált tartalommal bíró, csökkentett idejű, úgynevezett bürokratikus szolgáltatásban részesülnek.

Szükséges lehet a további kérdések megválaszolása: Az eljárások ilyen formájú bürokratizálása valóban a kliensek szükségleteire adott válasz? Vagy a puha rasszizmus manifesztálódása?

Első magyarázóelvként a mindent átható sztereotípiákat emelem ki. Úgy vélem, hogy a társadalomba mélyen beágyazott sztereotípiáktól a szakemberek sem mentesek. A „segélyből élő, érdemtelen szegények” és a „bűnöző, lusta, koszos cigányok” képe, a gyakran előhívott asszociációk következtében folyamatosan megerősíti egymást. A segítő szakmában ezeken túl ismert és jól beágyazott kategória az „életvezetési nehézségekkel bíró kliens” képe. Ez könnyen illeszkedik a cigányság társadalmi problémáinak a kulturális deficitről szóló magyarázatához. Az így kialakuló sztereotipizáló folyamatban, a halmozódó szakmai kudarcok okán, a cigány kliens negatív színezetű sematikus képe újra és újra igazolást nyer.²⁴

Második lehetséges magyarázatként a hatalmi szerep szolgálhat. Az általam vizsgált szolgáltatástípusokba a romák elsősorban kötelezett

²⁴ Ilyenformán a mentális térben több, egymástól látszólag független elemek között szoros asszociációk alakulnak ki, lehetetlenné téve az attitűdváltoztatást. (McGuire, 2001; Eagly – Chaiken, 1993)

ügyfélként kerültek be.²⁵ A kötelezett együttműködésekhez társuló jogi feltételrendszer²⁶ a szakember számára a kapcsolat kimenete felett kizárólagos kontrollt biztosít. A hatalom birtokosa kevésbé érdekelt a másik egyedi jellegzetességeinek a megismerésében, könnyebben hajlik a kategórián alapuló véleményalkotásra (Fiske, 2006).

Harmadik magyarázóelvként a peripatetikus stratégiát jelölöm meg. A cigányok elkülönülési törekvése valószínűleg nem kedvez az intenzívebb bevonódást igénylő kapcsolatoknak.

Optimális esetben a segítő kapcsolat biztos alapul szolgálhatna a társadalmi elutasítás csökkentéséhez. Az intenzív, személyes együttműködés során lehetőség nyílhatna mind az ügyfelek, mind a szakemberek számára arra, hogy az egyedi vonások alapján felülírják az egymásról kialakított sematikus véleményeket. Ehhez arra lenne szükség, hogy motiváltak legyenek a személyes megismerésben, hogy mindkettejük számára fontos legyen maga a kapcsolat, és hogy kellő időt és energiát tudjanak fordítani az egyedi sajátosságok feltárására.

A redukált tartalmú segítségnyújtás azonban nem biztosít lehetőséget a kapcsolat szereplőinek egymás megismerésére, az elismerésen alapuló együttműködésre. A sematikus, sztereotip megítéléseknek engedő szakemberek és a peripatetikus stratégiát követő családok óvakodnak az intenzívebb bevonódást lehetővé tevő munkaformáktól, s az egyértelműen aszimmetrikus interperszonális helyzetekkel jól szolgálják a biztonságra való törekvésüket. A társadalmi távolságok és az azokat konzerváló sztereotípiák mozdulatlanok maradnak. A bürokratikus, személytelen munkaformák és kontrollált kimenetek, az egyedi élmények hiányában, megerősítik az alapjukat képező elnyomó ideológiákat.

Irodalom

- Balassa Szilvia: Antiszemiták, cigányellenesek, xenofóbok in: Bakó Boglárka – Papp Richárd – Szarka László (szerk.): Mindennapi előítéleteink, Balassi Kiadó, Budapest, 2006.
- Bányai Emőke: Intenzív családtámogató és családmegtartó szolgáltatások, PhD disszertáció, ELTE TáTK, Budapest, 2006.
- Bernát Anikó: Integráció a fejekben: a romák társadalmi integrációjának észlelése és megítélése a lakosság körében in: Társadalmi Riport Társi Budapest, 2010.
- Compton, Robert – Galaway, Burt: Social Work Process 3rd ed. The Dorsey Press Chicago, Illinois, 1984.
- Dominelli, Lena: Deprofessionalizing Social Work: anti-oppressive practice, competencies and postmodernism in: British Journal of Social Work 1996 (26.).

²⁵ Az arány mind a többségi, mind a kisebbségi – cigány – csoport tekintetében: 1/3 rész önkéntesen, 2/3 rész kötelezettség alapján vesz igénybe szolgáltatásokat.

²⁶ A segítőre és az igénybevevőre is kötelezően vonatkozó jogszabályi megfogalmazások azt a képzetet erősítik, hogy bizonyos életvezetési stratégiák megváltoztatásával a szociális problémák orvosolhatók. Ezek a képzetek nemcsak az ellátórendszer korlátozottságát „takarják el”, hanem egyúttal a strukturális eredetű problémákat is. Így terhelődik társadalmi szintű felelősség egy-egy település szakemberére, irracionális elvárásokat támasztva vele és az ügyfelével szemben.

- Domokos Veronika – Herczeg Béla: Terra Incognita – magyarországi szegény- és cigánytelepek felmérése, első eredmények in: Szociológiai Szemle, 2011. 3. 82–99.
- Eagly, Alice, H – Chaiken, Shelly: The psychology of attitudes Harcourt Brace College Publisher, Orlando, 1993.
- Fábián Zoltán – Sik Endre: Előítéletesség és tekintélyelvűség in: Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): Társadalmi riport Társi – Századvég, Budapest, 1996.
- Fiske, Susan, T.: Mások irányítása. A hatalom hatása a sztereotipizálásra in: Fiske, Susan, T. – Hamilton, David L. – Bargh, John A.: A társak és a társadalom megismerése Osiris, Budapest, 2006.
- Fiske, Susan, T. – Lin, Monica – Neuberg, Steven L.: A kontinuum – modell. Tíz év elteltével in: Fiske, Susan, T. – Hamilton, David L. – Bargh, John A.: A társak és a társadalom megismerése Osiris, Budapest, 2006.
- Fiske, Susan, T. – Neuberg, Steven L.: A benyomás szerveződés kontinuum a kategórián alapuló folyamatoktól a tulajdonságokon alapuló folyamatokig: az információ és a motiváció hatása a figyelemre és értelmezésre párosa in: Hunyady György – David L. Hamilton – Nguyen Luu Lan Anh (szerk.): A csoportok percepciója Pszichológiai tanulmányok XVII, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1999.
- Goldstein, Eda G.: The relationship between social work and psychoanalysis: the future impact of social workers in: Clinical Social Work Journal (2009) 37, 7–13.
- Hunyady György: Az értékelés konzisztenciája a társas kapcsolatok percepciójában: az ún. kognitív egyensúly kutatásáról in: Történeti bevezetés a szociálpszichológiába: a meghonosítás lépései, ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 1998. 129–153.
- Kemény István – Janky Béla – Lengyel Gabriella: A magyarországi cigányság 1971–2003. Gondolat Kiadó – MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2004.
- Kovács András Donát (szerk.): Tanyakutatás MTA Regionális Kutatások Központja, Kecskemét, 2005; letöltve a <http://www.alfoldinfo.hu/tanyakutatás/tanyakutatas1.pdf> oldalról; a letöltés időpontja: 2011. 03. 29.
- Kozma Judit – Csoba Judit – Czibere Ibolya: Helyi társadalmak, kirekesztettség és szociális ellátások, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2004.
- Kozma Judit – Dögei Ilona – Kostyál L. Árpád – Mód Péter – Udvari Andrea – Vajda Norbert: Nyomorgó családok és szociális szolgáltatások letöltve a http://www.szmi.hu/images/dok/szocialpolitika/szoc_szolg/nyomorgo_nyomdai.pdf oldalról. A letöltés időpontja: 2011. 02. 04.
- Központi Statisztikai Hivatal népszámlálási adatai, letöltve a http://www.ksh.hu/docs/hu/xftp/idoszaki/nepsz2011/nepsz_03_06_2011.pdf oldalról. A letöltés időpontja: 2014. 01. 29.
- Lelkes Orsolya: Szegénység az Európai Unió országaiban 2005-ben in: Társadalmi Riport, 2008. Társi Budapest, 2008.
- Lewin, Kurt: Csoportdinamika. Válogatás Kurt Lewin műveiből, szerk.: Mérei Ferenc – Szakács Ferenc, Gondolat Kiadó, Budapest, 1975.
- Lüssi, Peter: A rendszerszemléletű szociális munka gyakorlati tankönyve Híd Alapítvány, Budapest, 1998.
- Morse, Gary – Wolff, Nancy – Helminiak, Thomas W. – Calsyn, Robert J. – Klinkenberg, Dean W. – Trusty, Michael L.: Cost – effectiveness evaluation of three approaches to case management for homeless mentally ill clients, letöltve a <http://www.springerlink.com/index/qjkl12273p24557.pdf> oldalról, a letöltés időpontja: 2009. november
- Neményi Mária: Szegénység – etnicitás – egészség in: Neményi Mária – Szalai Júlia (szerk.): Kisebbségek kisebbsége. A magyarországi cigányok emberi és politikai jogai, Új Mandátum, Budapest, 2005.
- Pataki Éva – Ágoston Magdolna – Jászberényi Ágnes – Hallgató Éva: A rendszeres szociális segélyezettekkel végzett szociális munka sajátossága, speciális módszerei, fókuszban a közösségi és a csoportmunka in: Csoba Judit (szerk.): Peremhely-

- zetű társadalmi csoportok társadalmi és munkaerő-piaci integrációja, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2009.
- Piasere, Leonardo: A ciganológusok szerelmei. Válogatott tanulmányok, ELTE BTK Kulturális Antropológia Szakcsoportja, Budapest, 1997.
- Prónai Csaba: Cigánykutatás és kulturális antropológia ELTE BTK Kulturális Antropológia Szakcsoportja – Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Társadalomtudományi és közművelődési Tanszék, Budapest – Kaposvár, 1995.
- Sidanius, Jim – Pratto, Felicia: A társadalmi dominancia Osiris Kiadó, Budapest, 2005.
- Sik Endre: Rejtőzködő gazdaság in: Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): Társadalmi Riport 2008. Társi, Budapest, 2008.
- Stewart, Michael Sinclair: Daltestvérek. Az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon T-Twins Kiadó, MTA Szociológiai Intézet, Max Weber Alapítvány, 1994.
- Szabó Lajos: A szociális eszmék gyakorlata. Wesley János Lelkészképző Főiskola, Budapest, 2003.
- Székelyi Mária – Örkény Antal – Csepeli György: Romakép a mai magyar társadalomban in: Szociológiai Szemle 2001/3. 19–46.
- Szivós Péter: A magyar szociálpolitika szerepe az egyenlőtlenségek alakításában: az elmúlt évtizedek trendjei in: Társadalmi Riport, 2012. 134–156 old.
- Törzsök Judit: Kik az „igazi cigányok? in: Kovalcsik Katalin (szerk.): Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből ELTE-IFA – OM, Budapest, 2001.
- Virág Tünde: A gettósodó térség in: Szociológiai Szemle, 2006/1. 60–76.
- Zsigó Jenő: Feltárni és megnevezni az elnyomások direkt rendszerét in: Neményi Mária – Szalai Júlia (szerk.): Kisebbségek kisebbsége. A magyarországi cigányok emberi és politikai jogai Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2005.